

ELS VIGATANS EXILIATS DURANT EL FRANQUISME

JOSEP CASANOVAS I PRAT

L'exili que va seguir el final de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) també va afectar Vic. Encara que el franquisme va intentar fer oblidar els exiliats, aquest fenomen forma part de la nostra història recent. Després de donar un marc general sobre el tipus d'exiliats que hi va haver a Vic, a partir de fonts familiars, l'article aprofundeix en el cas de Josep Ferrarons, un dels molts exiliats catalans que han quedat en l'anonimat.

The exile that came after the end of the Spanish Civil War (1936-1939) also affected the town of Vic. Although the Franco regime tried to play down the importance of all the people exiled it forms a part of our contemporary history. After giving a general overview of the type of exile that came to Vic, information he gleaned from families living in the town itself, the article looks in more detail at the case of Josep Ferrarons, one of the many Catalan exiles who have remained in obscurity.

El 23 d'octubre de 1940, a la població d'Hendaia (País Basc francès), Hitler es va entrevistar amb Franco per tractar sobre la possible implicació d'Espanya en la Segona Guerra Mundial. Expliquen que en aquella conversa Hitler també va demanar a Franco què havia de fer amb aquells milers d'espanyols que hi havia a l'exili, com a resultat de la Guerra Civil, que els alemanys havien trobat en les seves conquestes militars per Europa. Diuen que Franco li va respondre taxativament que no hi havia espanyols fora d'Espanya, ignorant d'aquesta manera aquella realitat i deixant les mans lliures als alemanys per fer amb els exiliats el que volguessin.¹ Tant si va existir com no aquesta conversa, el cert és que el règim franquista es va desentendre d'un problema que l'incomodava, amagant una realitat que va afectar a moltes persones, entre elles també gent de Vic. Tractant aquesta qüestió en el marc local de Vic, volem demostrar que l'exili provocat per

1. Alguns vigatans van acabar en camps d'extermini; gràcies a l'obra de ROIG, Montserrat. *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 426, coneixem els noms d'alguns vigatans que van morir a l'exili en camps de concentració nazis. Són: Joaquim Delgado Riubadullis, Artur Piqué Forgas, Lluís Serradell Santaneva, Felicià Tona Basas i Josep Verdaguer Anglada.

la Guerra Civil va ser una cosa molt més propera a nosaltres del que se'ns ha volgut fer creure.

Encara que ja han passat força anys, és significatiu constatar que l'oblit a què va condemnar el règim franquista als exiliats de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) ha perdurat fins als nostres dies. El final de la dictadura i l'inici d'un sistema democràtic no ha canviat gaire el desconeixement general que hi ha sobre l'exili republicà, que en el cas particular de Vic ratlla gairebé la completa ignorància. Amb aquest article volem trencar el silenci existent sobre els exiliats vigatans durant el franquisme i tractar les característiques de l'exili a través d'un cas concret, el del dirigent cooperativista i socialista vigatà Josep Ferrarons i Rivera, sobre el qual hem recollit informació en els darrers temps.²

Rescatar els exiliats de l'oblit

Dels milers de catalans que van fugir a França, molts van ser repatriats el mateix any 1939, quan començava la Segona Guerra Mundial, però entre 60.000 i 70.000 van tenir un exili més o menys definitiu durant el franquisme.³ D'aquests últims, una part, molt difícil de quantificar, eren de la ciutat de Vic. Com que no es va formar un grup amb relació estable, sinó que els vigatans a l'exili es van dispersar arreu del món, sense mantenir contacte, l'única manera d'aproximar-nos al tema de l'exili vigatà és la de tractar cas per cas, de forma individual.

Sobre l'exili català pràcticament només són coneguts els casos dels intel·lectuals i polítics de nivell nacional, que a partir de les seves obres o activitat pública han donat a conèixer aquesta realitat. A tall d'exemple, són ben coneguts els exilis de figures com Pere Calders, Avel·lí Artís-Gener, Pau Casals o Josep Tarradellas. En el cas de Vic, la immensa majoria d'exiliats no han tingut aquesta projecció pública, per això han passat totalment desapercibuts. Com que d'exiliats n'hi va haver de totes les professions, l'estudi de l'exili vigatà durant el franquisme ens permet conèixer els altres exiliats, aquells que generalment van viure i morir en l'anonimat.

Manuel Serra i Moret és pràcticament l'única excepció d'un natural de Vic l'exili del qual no ha transcorregut en l'anonimat. La seva projecció pública, anterior a la Guerra Civil, va continuar en l'exili com a dirigent del socialisme català o com a membre del govern català a l'exili. Des de 1950 va actuar com a president del Parlament de Catalunya a l'exili i l'any 1954 s'enfrontà amb Josep Tarradellas per ocupar la presidència de la Generalitat de Catalunya a l'exili. El 1939 es va establir a l'Argentina, on vivien uns cunyats seus, però va mantenir una activitat constant en favor de Catalunya, la qual cosa el va portar a viatjar per molts

2. Agraïxo a Joan Ferrarons i Romeu tota la informació que m'ha proporcionat sobre el seu pare i la seva família en general. També vull destacar les seves paraules en una carta, amb data del 24-11-2000, sobre com els meus treballs l'han «ajudat a dignificar la figura del meu pare».

3. RÍQUER, Borja de; CULLA, Joan B. *El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*. Barcelona: Edicions 62, 2000, p. 24. Volum 7 de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar.

Montevideo, abril del 1943. Acte commemoratiu de la proclamació de la Segona República Espanyola. Serra i Moret pronuncia el seu discurs. A la seva dreta, Àngel Ossorio y Gallardo.

Arribada de Manuel Serra i Moret a Mèxic el 10 de setembre del 1946. D'esquerra a dreta: Pere Foix, Joan Blanc i Cervera, Francesc Duran i Rossell, Miquel Ferrer, Claudi Esteva i Fabregat, Serra i Moret, Manuel Alcàntara i Gusart, Antoni Sbert i altres.

països sud-americans. Al final de 1946 va tornar a Europa i es va establir a Perpinyà, encara que també passava temporades a Londres i París. Va morir a la capital del Rosselló l'any 1963.

La relació de Manuel Serra i Moret amb la ciutat de Vic no va desaparèixer del tot. L'any 1951 es va commemorar el cinquantè aniversari de la mort del seu pare, Josep Serra i Campdelacreu; Manuel Serra i Moret va ser el gran absent dels actes organitzats per l'Ajuntament. El 1957 va fer una donació de 150.000 pessetes per acabar les obres de restauració del Temple Romà, que el seu pare havia descobert i n'havia impulsat la restauració. Abans d'inaugurar-se el Temple Romà, Manuel Serra i Moret va tenir dues visites de vigatans que el convidaven a anar a Vic, assegurant-li que no tindria problemes amb el règim. Ell, però, es va negar a retornar a Catalunya i a Vic mentre hi hagués la dictadura franquista.⁴

Encara que sabem poc del seu exili, a nivell local també és recordat Marià Serra Badell, perquè va ser el primer alcalde de Vic de la República, així com també va ser l'alcalde durant la major part dels anys de la Guerra Civil.⁵ Aquest dirigent local del partit Esquerra Republicana de Catalunya, conegut popularment com en «Cols», va morir a Mèxic i els únics contactes que tenia amb Vic van ser a nivell familiar. Mai més no va tornar a la ciutat que l'havia elegit democràticament com a alcalde l'any 1931.

També és conegut que el president del Comitè Antifeixista de Vic, l'anarquista Francesc Freixenet Alborquers, dirigent de l'Associació Obrera de Vic, entitat vinculada a la Confederació Nacional del Treball (CNT), es va establir a Mèxic, on va morir cap al final dels anys vuitanta.⁶ Entre els anarquistes, també sabem que el llegendari Vicenç Coma Cruells, conegut com «el coix del carrer de Gurb», es va establir a Xile, i ens consta que cap al 1995 va visitar la ciutat de Vic. Un altre anarquista, Ramon Mialet, va morir, segons la família, en circumstàncies desconegudes a la Catalunya Nord. L'anarquista Pere Gudiol, conegut com el «petit de la Calla», es va establir a Venèçuela i posteriorment ha viscut entre França i Catalunya. Finalment, el cooperativista i membre de la Unió Socialista de Catalunya Josep Ferrarons es va establir a Cuba.

Excepte el cas de Manuel Serra i Moret, els exiliats vigatans no van tenir una activitat pública gaire significativa a l'estranger, amb ressò suficient per arribar a la ciutat d'on havien marxat. Estaven derrotats, més preocupats per sobreviure, per iniciar una nova vida lluny de Vic, que no pas per continuar un activisme que els havia abocat a l'exili. Molts d'aquells que van tenir cert protagonisme en la política local, no van continuar amb una militància activa, la qual cosa dificulta el seu seguiment ja que, a falta de projecció pública, l'única manera de resseguir la seva vida és a través d'introduir-se en l'àmbit estrictament familiar de cada persona. L'única relació que aquests exiliats van mantenir amb la ciutat va ser de

4. FOIX, Pere. *Serra i Moret*. Mèxic DF: Editores Mexicanos Unidos, 1967, p. 265-266.

5. Sobre aquest i altres personatges podeu consultar CASANOVAS, Josep. *Quan les campanes van emmudir. Vic 1936-1939*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1993.

6. Entrevista amb la germana de Francesc Freixenet, Manela Freixenet i Alborquers (16 de març de 1991).

Retrat de Marià Serra i Badell, dirigent local d'ERC; va ser alcalde de Vic entre els anys 1931-1933 i 1936-1938. Empresari d'una petita indústria d'adobats de Vic. Va morir exiliat a Mèxic. (Fotografia *Mi Revista*, 1-3-37.)

Retrat de Francesc Freixenet i Alborquers, membre de la CNT-FAI; fou president del Comitè Antifeixista de Vic des de la seva creació el juliol de 1936 fins que va desaparèixer l'octubre d'aquell mateix any. Després ocupà el càrrec de conseller de Defensa de l'Ajuntament de Vic fins el mes de juny de 1937. Va morir exiliat a Mèxic a finals dels anys vuitanta. (Fotografia *Mi Revista*, 1-3-37.)

caràcter familiar, amb els parents que vivien a Catalunya. Per tot això, a la pràctica només podem rescatar de l'oblit els exiliats vigatans a través dels seus familiars.

Els familiars dels exiliats són una font d'informació, però també formen part de l'exili, ja sigui perquè també van abandonar el país, o bé perquè van haver de patir a l'interior la condició de ser parents d'un exiliat a l'estranger. El buit social, la persecució injustificada, la crueltat indigna amb què els vencedors van tractar els familiars dels exiliats, només per ser familiar d'un «roig», va ser una pràctica general que aquests recorden amargament. La germana del cooperativista Josep Ferrarons va ser molestada, i de poc va servir que dos sacerdots certifiquessin que els havia ajudat a escapar al bàndol franquista, quan tenien por de morir assassinats, o que les monges del convent i la casa natalícia del patró de la ciutat, sant Miquel dels Sants, certifiquessin que havia evitat el saqueig d'aquests dos edificis religiosos.⁷

7. El sacerdot Antoni Anglada, en un escrit de l'11 de novembre de 1941, i el sacerdot Llorenç Vilacís, el 21 de novembre de 1941, certificaven que Josep Ferrarons els havia ajudat a fugir a la «Espanya Nacional». Josep Ferrarons era amic del seu germà, Ramon Vilacís, que va compartir exili amb ell a Cuba fins que l'any 1962 aquest darrer va retornar a Catalunya i es va establir a la casa familiar de Taradell. Llorenç

La postguerra va ser extremadament cruel per a alguns nens i nenes, que amb prou feines van arribar a conèixer els seus pares, però la seva curta edat no va impedir que se'ls fes pagar injustament el fet de ser fills d'un exiliat. Així sabem del cas de la Victòria, una nena amb qui, durant la postguerra, les altres nenes de l'escola no volien jugar perquè el seu pare era un anarquista vigatà. Nascuda durant la Guerra, havia de patir les burles pel nom que els seus pares li havien posat, tenia nom de vencedora tot i que era d'una família que va perdre la guerra. Fins i tot quan ja era més gran va tenir alguns problemes, com les reticències inicials dels pares del seu xicot, que havien patit la repressió durant la Guerra Civil. La postguerra va ser molt dura per als vençuts, que, a diferència dels vencedors, van haver de patir en l'anonimat tota mena de repressió.

A l'estranger no tothom es va desmobilitzar, alguns exiliats van mantenir una activitat notòria contra el règim franquista, que ha permès conèixer en part el seu exili. El cas conegut de Vic és el del maqui Antoni Franquesa i Funoll, destacat component de la partida dirigida per Josep Lluís Facerias.⁸ En Toni havia nascut a Santa Eulàlia de Riuprimer el 1921, però quan encara era un nen la seva família es va traslladar a viure en una masia propera al lloc on havia nascut, al terme municipal de Vic. La seva militància política va començar molt aviat: de jove va ingressar a la Joventut Comunista Ibèrica (JCI), la branca juvenil del comunista Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM). Va lluitar durant la Guerra Civil amb la 42a divisió de l'Exèrcit Popular, amb la qual es va retirar a França el 1939, on el van internar al camp de concentració d'Argelers. Mesos després va retornar a Catalunya, on va ser detingut i empresonat, va estar tancat a la presó Model de Barcelona des l'any 1941 fins al 1944. Quan va sortir en llibertat de la presó va tornar a passar la frontera i es va incorporar a la lluita en el maquis, on va ser un dels pocs maquis coneguts del POUM, encara que després es va vincular a la CNT. Amb el grup de Facerias va realitzar diversos atacs a indústries i comerços de Barcelona i rodalies. El 26 d'agost de 1949 va ser greument ferit en una emboscada que va fer la Guàrdia Civil al seu grup prop de Vilamalla (Alt Empordà); tot i això va aconseguir travessar la frontera i recuperar-se de les ferides. L'any següent no va tenir tanta sort, va morir cosit pels trets de la Guàrdia Civil el 19 d'abril de 1950, després que el seu grup acabés de robar en un forn de pa a Cerdanyola del Vallès i fos interceptat en un control de carretera per la Guàrdia Civil prop de Montcada. Altres fonts expliquen que preparaven un atemptat contra l'alcalde de Sabadell.⁹

Vilacís Viñets durant la postguerra va ser director del Col·legi Sant Miquel dels Sants i va morir assassinat per una partida de maquis a Alpens, conjuntament amb dos vigatans més, el 15 d'octubre de 1949. Vegeu l'obra SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran. *Maquis a Catalunya*. Lleida: Pagès Editors, 1999, p. 317-319. També les monges del convent i la casa natalícia del patró de Vic, sant Miquel dels Sants, certificaven el 23 d'octubre de 1941 i el 28 de setembre de 1973 que Josep Ferrarons havia evitat el saqueig de la casa natalícia de sant Miquel dels Sants i del seu convent els primers dies de la Guerra Civil, quan es van profanar la majoria d'edificis religiosos de la ciutat.

8. TÉLLEZ SOLÁ, Antonio. *Sabaté. Guerrilla urbana en España (1945-1960)*. Barcelona: Virus Editorial, 1992, p. 189-190.

9. *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 602.

L'Antoni Franquesa no era una persona gaire coneguda a Vic, no va tenir notorietat pública a la ciutat abans i durant la Guerra, entre altres coses perquè era molt jove. Qui sí que era conegut a la ciutat era el seu pare, Josep Franquesa i Vidal, anomenat popularment en «Sobrebosc». El seu pare havia estat un actiu militant del sindicalisme agrari de Vic i comarca. Masover del mas Nadal de Vic, va ser dirigent del Sindicat Agrícola de la Plana de Vic, una organització nascuda el 1931 que inicialment estava relacionada amb ERC, però que es va radicalitzar i va entrar en l'òrbita del Bloc Obrer i Camperol, un dels partits que van formar posteriorment el POUM. Josep Franquesa va ser un dels masovers desnonats pels propietaris que hi va haver a la comarca; el 1935 va ser detingut acusat de ser un dels incendiaris que cremaven els pallers d'algunes cases de pagès de la comarca propietat d'amos que havien desnonat els masovers. El 1936 va ser membre del Comitè Antifeixista de Vic en representació del Sindicat Agrícola de la Plana de Vic.¹⁰ Va fugir a l'exili el 1939 i es va retrobar amb el seu fill Toni al camp de concentració d'Argelers, on els nazis el van treure i afusellar.¹¹

Rescatant de l'oblit totes aquestes persones que van viure l'exili no tenim la voluntat de mitificar-los, ni de convertir-los en herois, ni de remoure els records del passat per obrir velles ferides. Simplement, són persones que formen part de la història de la ciutat, que hem d'assumir com la nostra pròpia història, encara que sovint, des de perspectives idíl·liques, se'ns vulgui fer creure que vivim en una mena de paradís on tot ha funcionat amb harmonia. Vist des del present, ens sembla que és de justícia recuperar de l'oblit els exiliats vigatans, el silenci i la persecució ha estat una llosa molt difícil de suportar. A nivell individual, ens consta que el coneixement de la realitat ha servit a algú per despertar de la ignorància, després d'anys d'un silenci manifestament intencionat. A nivell col·lectiu, quan hi ha una tendència creixent a presentar el franquisme com un règim gairebé inofensiu, recordar aquests esdeveniments ens ha d'immunitzar contra els règims totalitaris, perquè estem d'acord que la Guerra Civil va ser molt dura, però això no comporta oblidar que també va ser molt dura la postguerra per als exiliats i derrotats en general.

A Vic, encara no s'ha aconseguit superar definitivament aquells esdeveniments. A determinats sectors ciutadans ja els està bé l'oblit de l'exili que van imposar els vencedors, aquest és un tema tancat. Per als sectors progressistes de la ciutat, encara hi ha alguna reticència a reivindicar els exiliats de Vic, falta decisió per encarar sense complexos uns fets que, per dramàtics que siguin, per foscos que hagin quedat, no deixen de ser una part de la nostra història com a ciutat. Tot i que hi ha hagut una tímida iniciativa per recuperar els exiliats, com la de donar el nom d'un carrer al republicà Marià Serra Badell, el primer alcalde de la Segona

10. Mossèn Pere Viñas, el popular Pere de la Pipa, recorda que quan en Sobrebosc era membre del Comitè Antifeixista de Vic va evitar la seva mort durant el juliol de 1936. Explica també que abans de la Guerra era l'única persona que li girava la cara, perquè havia estat desnonat del mas Nadal i s'havia fet rabassaire-comunista; tot i això, els seus dos fills feien catequesi amb ell. Vegeu FRANQUESA ALBERCH, Josep. *Reports biogràfics d'en Pere de la Pipa*. Vic: Impremta Anglada, 1972, p. 76-77.

11. TÉLLEZ SOLÁ, Antonio. *Sabaté. Guerrilla urbana...* Op. cit., p. 189.

República, l'oblit encara continua.¹² De moment, no ha estat possible de restituir ni tan sols aquelles persones que van estar al costat d'un govern democràticament constituït, contra el qual es van aixecar els militars.

Un cas d'exiliat vigatà, Josep Ferrarons i Rivera

A través de la seva família, hem pogut conèixer l'exili de Josep Ferrarons Rivera, un important dirigent del cooperativisme vigatà, osonenc i català. Poca cosa més afegirem a la seva biografia dels anys en què va viure a Catalunya, una biografia que en part ja hem publicat en un altre lloc.¹³ Nascut l'any 1907 a Vic en una família humil dedicada al treball de la boga, de nen va estudiar amb els Hermanos del carrer de Gurb. De jove va quedar orfe de pare i per això va haver-se de fer càrrec de la seva mare i germanes. Va treballar d'escrivent com a secretari de la Cooperativa Obrera «Panadería» Mútua de Vic, on amb el temps va aconseguir un notable protagonisme. L'any 1927 va ser nomenat secretari de la Federació Comarcal de Cooperatives de Vic, una organització de cooperatives de consum fundada el 1924 que ha estat, sense cap mena de dubte, l'experiència federativa més important de la història de Catalunya en el camp del cooperativisme de consum d'àmbit comarcal. En Josep Ferrarons treballava exclusivament per al cooperativisme, era l'home fort de la Federació Comarcal de Cooperatives de Vic, ell gestionava una activitat que en la dècada dels anys trenta va assolir un volum de compres anual de prop de dos milions de pessetes i que va arribar a crear el 1936 una caixa d'estalvis pròpia. Delegat de la comarca d'Osona en organismes de representació provincial, va assistir a congressos cooperativistes catalans, estatals (Bilbao i Madrid), i a un d'internacional, celebrat a Londres l'any 1934.

Políticament, simpatitzava amb la Unió Socialista de Catalunya, com força dirigents del cooperativisme català en la dècada dels anys trenta. L'any 1934, conjuntament amb altres socis de la Cooperativa Obrera, va fundar a Vic la secció local de la Unió Socialista de Catalunya. Tot i això, després dels fets d'octubre de 1934 escrivia una carta a un conegut nord-americà en la qual mostrava una certa aversió cap a la política partidista. Deia així:

12. A diferència de Vic, a Manlleu el reconeixement ja ha arribat, el 1997 van dedicar el nom d'un carrer al dirigent socialista i cooperativista Josep Lladó Quintana, que va ser alcalde de la població els darrers temps de la Guerra Civil i va morir el 1963 exiliat a Hyères (França). Amb motiu d'aquest acte una de les seves nétes va enviar la següent carta a l'Ajuntament de Manlleu. «27 d'octubre de 1997. Benvolguts Senyors, Amb gran alegria he llegit en el diari *El 9 Nou*, la notícia que aqueix Ajuntament ha decidit donar el nom del meu estimat avi, JOSEP LLADÓ QUINTANA, a un dels carrers que s'obriran en el polígon de "La Font de Tarrés". Moltes gràcies per recordar-vos d'un home senzill i lluitador per les llibertats i els drets dels treballadors. El meu avi estimava Manlleu més que la seva vida. És per això que li fou tan dur el seu exili: ell va morir a França, lluny de la seva pàtria i de la seva família. Varen negar-li el goig d'envellir a Manlleu, envoltat dels seus amics, però mai li van faltar les cartes de molts manlleuencs, que es recordaven de com ell havia lluitat pel seu poble i la seva estimada Cooperativa. Malgrat tot, no van poder-li robar els seus ideals, ni el record d'home honrat que va deixar en els que el conegueren, ni tot l'amor de la seva gent. En nom de tota la família i de tots aquells que l'estimaren, moltes, moltíssimes gràcies. La seva néta. Signat: M. Teresa Baucells Lladó.»

13. CASANOVAS, Josep. *El cooperativisme a Osona*. Vic: Eumo, 1998.

Josep Ferrarons i Rivera a l'Havana en una imatge del 28 d'agost de 1940. (Fotografia Joan Ferrarons.)

«Yo no quiero hablarle de partidos me fastidian todos a pesar de pertenecer a uno, pero mi criterio, fijo ante la manera que veo yo las cosas no existe en el mundo solamente mas que dos, El 1º digamos de Izquierdas que es el obrero, manual intelectual, etc. que no tiene nada y vive del fruto de su trabajo aspirando a una vida más justa, equitativa, humana, etc. y el 2º el de derechas que con el dinero de las fábricas, campos, fincas, o los que las poseen y que viven de su renta o del producto del trabajo de los demás. Esto que llamábamos en otro tiempo feudalismo, y que ahora los decimos caciques que desgraciadamente existen varios en mi pueblo. Por más disfraces que intentan éstos ponerse en nada a mi me engañan porqué todos van por el mismo camino.»¹⁴

L'octubre de 1936 va ser nomenat conseller de l'Ajuntament de Vic en representació de la Unió General de Treballadors (UGT). Va mantenir públicament una posició diferent a les idees revolucionàries dels anarquistes de la CNT. També va exercir càrrecs dins de la Generalitat de Catalunya. L'any 1936 va ser nomenat delegat comarcal del Servei de Cooperació Agrícola de la Generalitat de Catalunya i el 1937 director general de proveïments, el càrrec més important que va

14. Carta del 18-12-1934 adreçada a E. W. Wolfe de Nova York.

assumir un vigatà a la Generalitat durant els anys de la Guerra Civil. Va escriure articles al setmanari del moviment cooperativista català *Acción Cooperativista* i a *L'Hora Nova*, un trisetmanari publicat els anys de la Guerra Civil.

L'any 1938, en ser cridada la seva lleva, no es va incorporar a l'exèrcit i el van destituir de tots els seus càrrecs. Sobre la seva deserció, la seva germana Núria adreçava una carta als seus companys cooperativistes un dia de reunió dels delegats de la Federació Comarcal, on entre altres coses deia:

«El que el meu germà obri covardament davant la guerra, que crec es la única falta que el podeu acusar, no era d'esperar que uns que es deien amics coooperadors del meu germà obressin tan canallament propagant falsas noticias que sol les diuen d'orella a orella i que no podran dir mai en una reunió com es avui doncs aquí els podrien sempre demanar els llibres.»¹⁵

Primer es va establir a França, concretament a París, i el 1940, després de la invasió alemanya, va anar a viure a Cuba. El mateix 1940 era ja a l'Havana, on va residir la resta de la seva vida. Va obrir un petit comerç, una «Quincalla», com l'anomenaven allí, dedicada a la venda de teles, fils, llapis, papiers i altres productes. També es dedicava a la fabricació de cortines, conjuntament amb el taradellenc Ramon Vilacís. Es va casar al final de 1945 per poders amb la vigatana Carme Romeu i Cors, que s'havia quedat a Vic després de la Guerra. Aquesta va viatjar en vaixell a Cuba on va arribar el 1947; van tenir tres fills, i van viure a l'Havana tots junts uns anys, treballant i relacionant-se amb naturals del país, però també amb la colònia catalana que hi havia a l'illa, agrupats al voltant del Centre Català. El 1958 la Carme i els seus tres fills van retornar a Catalunya en avió, perquè ella havia de ser tractada d'un càncer. Hi havia la intenció que fos una separació temporal, però va esdevenir definitiva. Mare i fills es van establir primer a Vic i més tard a Barcelona, tots quatre van haver de viure en unes condicions materials molt difícils, agreujades per la dispersió familiar. La Carme era mestra, tenia el títol de l'any 1941, i va treballar en aquest ofici a Barcelona.

Sol a Cuba, en Josep Ferrarons va viure en contacte amb la família a través de la correspondència, intentant fer-los arribar diners i altres productes, tot i que les condicions econòmiques i les traves administratives feien molt difícils les trameses. Quan la Carme va deixar Cuba l'any 1958 estava a punt de culminar la revolució cubana dirigida per Fidel Castro, des del 1956 la guerrilla lluitava per acabar amb la dictadura de Batista. L'1 gener de 1959, Batista fugí de Cuba i pocs dies després els guerrillers castristes entraven a l'Havana. Enmig de les lluites pel carrer, saquejos i morts dels primers dies, en Josep Ferrarons escrivia a la família: «Aquests dies moltes de les coses vistes em recordàren lo d'anys enrera ja que eren molt similars, però al final tot es va per ara normalitzant molt bé.»¹⁶ Segurament volia tranquil·litzar la família, anys després escrivia: «Es molt interessant veure i viure totes aquestes coses. Son molt més exagerades que aquelles que fa vinticin anys teniem a casa nostra.»¹⁷

15. Carta del 15 de juny de 1938.

16. Carta de l'Havana del 5 de gener de 1959.

17. Carta de l'Havana del 12 de febrer de 1961.

Josep Ferrarons i Rivera amb els seus dos fills al «Malecón» de l'Havana, molt a prop de casa seva, l'any 1956. (Fotografia Joan Ferrarons.)

En Josep Ferrarons havia abandonat de feia temps la política, tot i creure interessants els esdeveniments revolucionaris n'era crític, en part perquè s'aplicava una política col·lectivista i no cooperativista.¹⁸ Aquesta última era la que havia intentat aplicar a Catalunya durant la seva joventut. En les seves cartes reconeixia que hi havia escassetat, però que no es passava gana, però també que hi havia descontentament a Cuba; sobre la revolució agrària deia que «Hi ha molts descontents i total estem pitjor que abans.»¹⁹

En Josep Ferrarons va viure tots els canvis revolucionaris; el negoci de les cortines es va esfumar per falta de clients, en canvi, va poder mantenir la botiga oberta durant uns quants anys. Però hi havia dificultats per trobar productes per posar a la venda, amb el bloqueig americà els productes procedien de països comunistes com l'URSS, Txecoslovàquia, Xina o Polònia. Finalment, el 1968 li van confiscar la botiga; a la pràctica, però, era un comerç que feia temps que no

18. Carta de l'Havana del 3 de setembre de 1960.

19. Carta de l'Havana del 30 de març de 1960.

funcionava. Amb la nova situació revolucionària, la família Ferrarons Romeu va descartar reagrupar-se a Cuba; durant uns anys en Josep va pensar en traspasar el negoci i tornar a casa, però mai no ho va arribar a fer. Després de perdre la botiga, va passar a cobrar una jubilació de 60 pesos que li permetia viure; a més, explicava que podia fer petits negocis per multiplicar els seus ingressos, però no ho feia perquè no sabia què fer amb els diners, no hi havia coses per comprar i tampoc no els podia enviar a la seva família, perquè estava prohibit.²⁰ Els últims anys els va passar atent al que passava a Catalunya, a través de revistes, assabentant-se per exemple que l'any 1974 va tocar la grossa de Nadal a Vic o pendent del concert que Joan Manuel Serrat va fer a Cuba, on va cantar en català.²¹ Va morir a l'Havana el 19 de setembre de 1981. La Carme, la seva dona, havia mort l'any 1976.

Abans de tota la història de Cuba, l'any 1939, quan tenia vint anys (va néixer el 1918), la Carme Romeu va travessar clandestinament la frontera francesa per trobar-se amb el seu estimat a Perpinyà. Va marxar amb les dues germanes d'en Josep Ferrarons i, després d'haver-lo pogut veure i d'estar amb ell uns dies, van retornar a Vic. De tornada a casa, la Carme Romeu va escriure el relat del viatge, un escrit que trobem que és un document excepcional, per la bellesa amb què explica aquesta vivència una jove profundament enamorada, però també perquè a través del relat del viatge podem entreveure clarament com era la immediata postguerra a banda i banda de la frontera, i com vivien l'exili els familiars de l'interior i els de l'estranger. Queden clarament reflectits en el relat aspectes com: a) L'escassetat material de la postguerra, amb les dificultats per viatjar, la falta de determinats productes, el contraban. b) La por al control policial i militar que obligava a portar permisos per viatjar o a no posar els noms de la gent amb què es va trobar. c) La situació dels exiliats a la Catalunya Nord, els que havien deixat família, els que creien que tornarien com a vencedors, els que es repatriaven...

En definitiva, a partir d'una història d'amor podem explicar en part l'exili vigatà, perquè l'exili i la repressió de la postguerra no va posar fronteres insalvables entre els éssers estimats.

«Vic, 8 de setembre de 1939²²

Avui fa cinc dies que França i Anglaterra s'han unit (?) a Polònia per fer front als senyors alemanys. Després de set mesos de l'acabament de la nostra tragèdia, quan semblava que ja totes les ambicions eren satisfetes i que la tempestat s'havia calmat ens trobem amb una altra catàstrofe, segurament més gran però menys sensible per nosaltres si no se n'esdevenen altres fets...

I què; és a París encara ell? Fa un mes i mig que no en tinc ni una sola notícia. I a París hi han alarmes, continuades. Qui sap si sofreix gaire? Després d'una guerra una altra. Tal volta el seu viatge hagi pogut realitzar-se a última hora. Tan de bo! Fins fa gràcia, barrejada amb tristesa, això de què la felicitat i la sort

20. Carta de l'Havana de l'1 de gener de 1971.

21. Carta de l'Havana del 25 de gener de 1974.

22. El document original de Carme Romeu i Cors són vuit quartilles escrites a llapis per davant i darrere. Només hem corregit de l'original l'accentuació, alguna vocal neutra i els noms de lloc.

més íntima d'un ésser depengui en certa manera de la "diplomàtica" política nacional i internacional. Però què voleu?... La mare em diu: aquest noi té més enteniment que tu, no es decidirà a res fins que t'hagi pogut preparar un esdevenidor. Però jo, em desespero ja un xic. No sé què hauria fet al lloc d'ell, l'estimo tant. És terrible l'absència... i en aquesta distància... i en aquests moments... El veig tan negre l'esdevenidor. En aquest sentit no sóc gens imaginativa, no sé figurar-me temps millors. Si pogués fer-ho tal volta no estaria tan deprimida. Ho he comprovat avui, que he anat a felicitar a la Núria i a tornar el jersey brodat a la Roser, per què hem parlat llarga estona del "seu germà", tot rient han representat el "nostre" casament a Vic, amb tot el "rumbo" que fos possible, i la gent com bocabaden. I bé, s'ha oblidat la trista realitat, per uns moments s'ha viscut una il·lusió... totalment impossible... però que al fi i al cap no m'interessa veure realitzada, l'única cosa que ansio és trobar-me prop seu, ben aviat, encara que fos en el raconet més miserable de la terra. Em recorde de la escapada a Perpinyà. Dit i fet. Aquestes coses no es poden prevenir ni rumiar. Al control de la carretera de França per manca de tren i de cotxe de línia. Un camió que amablement ens porta fins a Ripoll, on passem un poc de canguelis. Per fi un carro que ens mena a Sant Joan i després a peu... Sant Pau de Segúries i la nit amb els seus misteris ens embolcalla de basarda. Passem el pont enrunat que fa fressa i ens trobem a la plaça del poble demanant la posada per passar la nit. Ens acullen una gent molt amables que fins ens donen sopar i bon llit encara que per totes tres, com passa durant tot el viatge. Al matí ben carregades amb els farcells l'emprenem cap a Camprodon on dinem i a la casa ens fan agafar una por terrible. Si no fos aquella força immensa que ens empeny a ell ens en entornàriem, ja que el "salvaconducte" fineix aquí. Més tard parlem amb un home molt trempat que ens anima i ens porta per caminets fins a Rocabruna. Altra família animada i acollidora que ens acolleix. Estem a dues hores de França, la terra beneïda que trepitja l'estimat. Solament aquestes muntanyes ens l'amaguen. El poblet és simpàtic, situat entre els Pirineus que semblen guardar-lo com en un estoig per ésser joia preciosa que proporciona alè al vianant quan li manca el darrer i més gran esforç per aconseguir l'objectiu. Cal parlar sigilosament i anar amb compte. Sort que només hi han deu soldats per vigilar tot el poble i les muntanyes... (impossible). De totes maneres veiem que els de la casa estan molt ben informats i això tranquilitza. Si Déu vol demà a punta de dia serem a terres franceses. Una bona tassa de cafè verdatger (estem a la frontera) i esperem el sopar tot passejant per entre la boira que es va apoderant del terreny. Visitem l'església i el cementiri, un xic més elevats que les demés construccions i ens sembla impossible lo que hem fet i que demà puguem passar a peu i a les fosques aquestes paoroses muntanyes. Però, sempre veig una clariana... Encara que estic com atontada, l'esperança de veure'l em té aclaparada i ara, un cop fet el pensament, ja no treballa el meu enteniment. obro maquinalment, espero... veure'l. És prou gran aquest sentiment d'esperança amorosíssima que em necessita tota per dipositar-se i encara s'escapa lentament per la rústega naturalesa, imprimint-li caràcters dolcíssims i fent-la semblar amable malgrat la magestat imponent de les seves manifestacions, perquè, com mare tendríssima recull les emanacions del meu cor, i les de molts que la travessen a cada instant, i, coneixedora de les ànsies d'aquell es recargola i encabrita mostrant-se infranquejable i així ens protegeix els camins

embolcallant-los de boira... de fred... els plovisqueja. Una remenedissa de la senyora més protectora dels caminants en aquests varals ens produeix certa esgarripança que observem és de fred. Passem el captard vora el foc, sopem i a dormir. A les dues de la matinada ens desperten, però plovisqueja. Esperem més tard. A les tres empenem la marxa acompanyades d'un xicot d'uns 25 anys molt trempat i animat per tots plegats i un burro que per sort ens porta els paquets.

És negra nit. Toquen les tres al campanar. Els gossos lladren. Tots caminem, i també ens borden a nosaltres. Veiem que hi ha molta gent que està desperta a pesar de la fosca... El camí cada vegada és més pesat. La respiració es fa tan fadigosa que a vegades ens hem de parar. Però el guia i el burro amb grans gambades no s'aturen. A cada pas ens aturem ara, i després, ens cal córrer per atrapar-los. La Núria i jo no ens expliquem com la Roser no cedeix allà agafada a la cua del ruc. La fosca és terrible. No es veu res, els peus s'enfonsen en l'aigua i el fang, rellisquen ... i ... sempre pujada... no podem més. Al cap d'una hora que caminem sembla que, per aquí els cims hi comença a haver una petita demostració de què es comença el dia que acabarem a la presó o en un hotel de Perpinyà esperant l'aimat... Ara sí que es va fent clar i ja ens ho sembla més quan el xicot ens comunica que som en terra que no és la nostra. Ens hem salvat. Reposem només uns moments perquè hem de trobar un altre home que ens acompanyarà fins a casa seva que és la primera de les franceses. Però l'home no hi és. Cal una nova atenció del guia i després d'una brusca baixada que ens porta als peus del precipici cada moment, trobem la casa de pagès on ens deixa l'amable xicot que dilluns ens tornarà a cercar allí.

És una casa gran, no recordo el nom, situada entre el clot de dues vertents i a la meitat d'una d'elles, les quals serveixen de llit al rierol que rega les contrades. Gent franca i amable. Parlar català, acusadament diferent al nostre, rossellonenc. Esmorzem. Ens eixuguem vora la gran llar i el forn on se cou el pa. Un dels nins que va a l'escola a la Menera ens hi acompanyarà. A les sis marxem. Ara només anem baixant que també cansa. Però amb un cor ample, una esperança que es va realitzant, la sort ja és nostra. El camí és ben determinat, l'acompanyant ens deixa per por d'arribar tard a l'escola. Nosaltres plenes d'optimisme anem caminant. És tot una altra cosa. Ja som al poble. No hi ha policia, ni vàter, ni aigua corrent. Les botiguetes són plenes. Fem exclamacions davant la xocolata encimbellada en gran quantitat i la olor de bon cafè. En la posada del poble procedim a posar-nos en condicions de presentar-nos en públic. Ens rentem i els treballs són per esclarir-nos. L'aigua de la palangana no esclareix. Enrotllem la roba molla i enfangada i baixem al menjador. Esmorzem de cafè amb llet (es tracta de cafè) per tercera vegada aquell dia i un pa blanc i ros que sembla cotó fluix i diu menja'm. Però jo no el toco. Estic satisfeta. Ja només espero, però ara certament, amb probabilitats d'èxit. Aquí mateix ens canvien les pessetes per francs.

Hi ha un senyor tot demacrat al davant nostre, que al sentir-nos parlar d'Espanya s'estremeix i canvia la cara. Per fi es decideix i ens interroga. Són ben valentes d'haver fet aquest camí. S'estranya, com tots els altres, de què hi tornem... Ell és un membre del tribunal de València que pogué escapar. El magistrat i demés companys ja el mataren de seguida explica. Jo he arribat aquí a peu des de Barcelona. Té la dona i filleta a l'Espanya esgarripança i mortal per

ell. Li oferim la nostra ajuda per transmetre notícies a la seva família, però la refusa dient que ja rep cartes i que ara ni escriurà una. Està demacrat i nerviós, porta l'estigma de la desesperança i de la derrota damunt seu. L'atent conductor de l'òmnibus ens dóna la senyal de partida, ens despedim de tots i ens acomodem en el cotxe. Els franxutes ens coneixen la cara d'espanyoles franquistes i ens busquen conversa per fer-nos sapiguer que la seva fúria estallaria si Espanya gosés treure el nas. Parlem en francès, que comprenc molt bé, i en català. No entenen res d'espanyol. Els fa gràcia dir-me "señorítá" i sapiguer de les calamitats de la guerra. Arribem a el Tec i hi ha canvi de cotxe. Aquí ens creuem amb rescatats d'algun camp de concentració que esperen repatriar-se amb afany. Quants en reberan les conseqüències...!

El nou auto. Més pobles. La policia. Un aï al cor. Seuen al meu costat. Atent els indico en francès, un seient. Em contesten no sé què i jo callo. Però després conversem amigablement. Saben que venim d'Espanya, pregunten, volen noves fresques i segures. Ens planyen perquè som espanyoles. Amb un gendarme parlem força en francès. Jo vull provar si en sé gens. Ell, segurament per cortesia em diu que el parlo molt bé per ésser estrangera. El català no el comprenen gaire. En un altre poble baixen i es despedeixen atentament. No ens agafen ni fan observació alguna. Bon auguri per endavant. Les primeres cases de Perpinyà, l'estació, i carrers i més carrers. Ja ens atabalem. Això sembla Barcelona. Pobres de nosaltres. Tal com ens havien indicat baixem en la darrera parada. Preguntem pel Cafè du Commerce i no el saben. Aturem un senyor que llegeix el diari i en francès li demano el Cafè. Per casualitat una senyora m'adverteix que és sord i idiota (i a més francès vertader) ja és el comble de la casualitat. Llavors em decideixo a entertolligar la llengua de nou i demanar-ho a la susdita madame, la qual em fa tornar perplexe quan comprenc que no l'he entesa de quasi res, és que... és catalana i barcelonina, francesa des de la guerra per negociar ens diu. No sap tampoc el Cafè du Commerce. Llavors sembla que la terra em caigui a sobre. Per fi ho averigua. Ens acompanya fins a la cantonada de la rue Pepiniere on aquell està enclavat. Li restem molt agraïdes.

Trempadíssima gent i tots compatriotes els del Cafè. Ens expliquem i presentem mútuament. Són les dues. Hem de dinar. No tenim gaires francs ni molta gana. Ens ensenyen una pastisseria i també resulten compatriotes, germans d'una veïna del carrer de Sant Hipòlit. Sembla que estiguem a Vic. Ens contenem amb pa i truita i al vespre un cafè amb llet per variar. Ara telefonar a París... de seguida és el nostre anhel que exposem a la mestressa. Aquí no és Espanya i al cap de un quart, les 3 aproximadament, teníem la comunicació. Ell no hi és. En V. tampoc. Contesta en C. tot esverat a la senyora. Ens fa perdre una conferència i tot, 15 francs. Vol parlar amb les germanes perquè no s'ho creu. Fa preguntes inútils per nosaltres. Per fi es pot acordar que així que ell sigui allà ens telefoni.

Estic altra volta atontada, aclaparada per una alegria nerviosa... Què diràs tu? Com et rebrà? Això ja no són lletres en un paper, són fets impresos en la realitat d'una vida. Estem tan cansades que no ens movem de la cadira en tota la tarda, que es fa interminable... Això és clar, reporta un contacte immens amb els concurrents al cafè, la majoria espanyols fracassats, que ens atabalen bastant. S'ens presenta molt amable l'esmentada pastissera a saber dels

parents. Després un ex-policia de la Generalitat (no sé si “ex”, perquè encara es gira la solapa amb cara satisfeta) hi ens fa un vertader historial d’ell, Espanya, la guerra, en Companys, les conferències que el Govern Roig celebra a París i arriba a confiar-nos la seva aberració dient que per Nadal que vé pendran tots cafè a la plaça de Catalunya. Ditxós d’ell que viu d’il·lusions... Més tard ens presenta la seva senyora i fills i també l’esposa del cunyat del General Rojo, qual cunyat ve al vespre i ens parla i ens pregunta de l’actual situació dels treballs rojos dels expatriats i per fi posa el pànic respecte la policia i la nostra estada a França. En fi tots plegats ens acaben d’atabalar, però principalment l’impertinent policia (ex) Quin nerviosisme! Tenim els cinc sentits empleats en l’observació de l’aparell telefònic. Jo no sé què em diuen. Es fa fosc. Ja ho és i tot calla per nosaltres encara. Ja estem a punt d’anar al llit quan sona el timbre per 3^a o 4ª vegada i és... París. És... ets tu. Després de tant temps. Quedo clavada a la cadira... el món dóna voltes davant meu. Em xiulen les orelles... Parla la Roser... “Ets tu?” “Per què?” “Mira que hem caminat molt” (Últim extrem que es guardava per sorpresa) “Hi ha la Carme”... i després altres frases que assenyalen que vindràs així que puguis. El meu cor volta, ja no quep en el pit. Ara sí que estic en mans de l’optimisme i l’alegria, d’una força ignorada fins aquell moment. Mai en la vida aquella emoció ha sigut tan immensa com l’endemà al matí quan ens desperta el telegrama confirmant la nova. La Roser la precedí de plors. Sentí la demostració teva i cregué que sols venies a Perpinyà perquè hi era jo. La Núria no cabia en ella de contenta.

Ja no férem altra cosa que cercar l’estació. Al Cafè no podíem esperar a les 3 i quant hi baixarem ja esperaven més vígatans i gent catalana per saber notícies. Això no ens convenia. A l’indret de l’estació trobarem espanyols que tornaven a la pàtria, altres partien a més o menys acollidors països estrangers. Quina tristesa i quina ira: Per conveniències de la política criminal i hipòcrita...

Hem dinat a la mateixa estació amb els últims francs canviats en espera de millors operacions. Són les dues. Passegem. No sabem estar quietes. Sóc jo? Què espero? Són 2/4 de tres. Ara no donarem cap més volt ja ens quedarem a l’estació a esperar les tres, la gran emoció. Tot d’una...!!! quina carícia! quedo freda gelada... No estic en mi. No sé que passà per el meu ésser en aquells moments. “Ja és aquí?” Van ésser les meves primeres paraules, tanmateix ben insípides. Un carinyós petó a la galta i “aquí ja és a França” fou la seva resposta. Després m’agafà del braç i ja no ens deixarem. Jo estava atontada, cada minut més. Caminàvem junts... per Perpinyà. L’atabalem a explicacions. “Quant us en entorneu?” Encara quedo més esblaimada. Pense, “no l’esveris, amor meu que no he vingut per quedar-me.” Prenem cafè. Seiem. Ens mirem. Parlem. L’estimo. Res més. Què m’importen a mi totes les enraonades, els projectes, les explicacions. L’estimo, sens límits. No sé què em dic ni què em faig. Tinc por de parlar amb tu. Et deixo dir. A tot m’avinc quasi. No hi ha discussió. Només he sabut regatejar-te una cosa... Perquè t’estimo de debò. No materialment sinó que gairebé t’adoro... Vertaderament res més sabria dir en referència als tres dies de la teva companyia, que estava com atontada i només desitjava que tu em donguessis una solució que aclarís el nostre pervindre. A pesar dels teus projectes i bona voluntat res s’ha arreglat en les nostres encallades rutes, sinó que el temps ha anat fent el seu curs impassible i mai ens en mancarà recórrer tant per a trobar la fi encara que nosaltres estem completa-

ment parats. M'has parlat de madames inclús i no tinc gelos. És tan el que t'estimo que només desitjo poguer-te fer feliç amb el meu amor, que tu potser només arribes a comprendre i encara tard i inexactament. Per les teves últimes lletres dedueixo això. Tu has arribat a creure interessat no sé de què el meu amor. Déu vulgui que pugui demostrar-te el contrari. Tu no sé si m'estimes ni com ni quant. Ets tan difícil d'explorar. Ni la frontera del Pirineu. Prego també a Nostre Senyor que un dia m'ho deixi examinar al teu costat, encara que sigui morint-me i sacrificant-me per tu seré feliç. T'estimo a tu sol, sens res de lo que et volta, ni ambició de cap mena i només desitjo veure la llum del dia que m'unirà a tu... Com? Pobra de mi.

La despedida crec que també passà en la inconsciència, en virtut de regnar en la meva consciència, des del dia de la teva arribada l'angúnia d'aquell moment. Després a desfer el camí emprès. Tornar a casa a fer acúmuls d'esperança. L'únic incident nou que hi hagué en la tornada és que se'ns féu molt difícil perquè la frontera estava molt vigilada. Sort de la boira. Però quan ja teníem altra volta a la vista Rocabrúna, sonà un dispar molt a prop nostre i xiulà la bala damunt els nostres caps. Jo vaig ajupir-me i elles també. Les nostres companyes, que s'havien avançat una mica, les perderem i la Roser es posà a plorar i totes dues volgueren quedar-se amagades darrere una petita mata. Jo revestint-me del valor que em quedava vaig explorar el terreny amb els meus ulls de miope i res de nou observí. Elles no es volien moure però començà a ploure amb amenaça de tempestat i llavors les vaig convèncer de què seguíssim ja que teníem el poble a la vista a sota la muntanya. Estava decidida a dormir a la presó de Girona abans que afrontar la tempesta pirenenca a descobert una volta el meu objectiu complet amb la finalitat completa amb resultats més o menys positius. Res ens succeí i amb moltes precaucions, per la mateixa ruta, arribarem sanes i salves a casa el dia de l'Ascensió per bona memòria, portant en el cor un nou element per pensar, en la vida un fragment important més la cadena de la qual encara resta afegida per un brinçó d'esperança, la de poguer acumular-ne de nou per veure venir temps millors. Seran aixís?

Avui dia de la Mare de Déu, era mitja festa. Nosaltres hem treballat fins a les 7. Han tornat a parlar-me del "nòvio de l'estranger", jo per no perdre la costum segueixo la veta. Ja no vull amagar-ho ni demostrar-ho.

I tu que fas. Aguantant l'altra guerra per París. Et recordes de mi? Jo t'enyoro molt i voldria que poguessis tornar a Espanya. És impossible però, ens seria la mort a tots dos.

Són les dues i quart. Bona nit.»